

Joanna Narodowska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0003-1154-5041

Maciej Duda

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0002-8206-3819

Ochrona zamków oraz pałaców i dworów szlacheckich na Warmii i Mazurach – aspekty prawnokarne i kryminologiczne

Wprowadzenie

Ochrona wartości materialnych i niematerialnych wytworzonych lub przetworzonych przez człowieka jest jednym z elementów rozwoju społeczeństw. Zachowane wytwory poprzednich pokoleń warunkują dalszy rozwój zarówno jednostek, jak i całych społeczeństw. Ochrona dziedzictwa kulturalnego jest zatem niezbędna do zachowania ciągłości kulturalnej społeczeństw. Podstawowym elementem składowym dziedzictwa kulturalnego są zabytki. Problematyka ochrony zabytków jest obszarem zainteresowań wielu dyscyplin nauki – historii, architektury, budownictwa, geodezji, gospodarki przestrzennej oraz nauk prawnych. Regulacje prawne dotyczące ochrony zabytków odnaleźć można w prawie administracyjnym, karnym i cywilnym. Ustawą regulującą szczegółowo tę materię jest ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹. Ponieważ ochrona wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego jest niemożliwa, chroni się te najbardziej wartościowe, czyli zabytki. Zabytkiem jest nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową (art. 3 pkt 1 u.o.o.z.). Zabytki dzielą się na ruchome i nieruchome. Kwalifikowaną formą zabytku jest natomiast zabytek archeologiczny, który może być zarówno ruchomością jak i nieruchomością (art. 3

¹ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2018, poz. 2067, tekst jednolity ze zm.), dalej przytaczana jako u.o.o.z.

pkt 2–4 u.o.o.z.)². Jak podkreśla J. Pruszyński, obowiązek ochrony zabytków należy do wszystkich – organów administracji publicznej i samorządowej, służb, instytucji, stowarzyszeń oraz członków społeczeństwa³. Przedmiotem analizy w niniejszym opracowaniu jest problematyka ochrony wielokulturowej spuścizny Warmii i Mazur, a w szczególności zabytków nieruchomości w postaci zamków gotyckich oraz pałaców i dworów szlacheckich. Celem opracowania jest przedstawienie przepisów prawa ochrony zabytków, których przedmiotem jest ochrona powyższych zabytków oraz omówienie, zarówno patologii, jak i dobrych praktyk wpływających na ich aktualny stan zachowania.

Zagadnienia definicyjne

Polska Konstytucja odwołuje się do pojęcia „dziedzictwa” m.in. w art. 5, który stanowi, iż „Rzeczpospolita Polska strzeże (...) dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska”⁴. W literaturze powszechnie akceptowany jest pogląd, iż w zakres pojęcia „dziedzictwo”, zarówno w skali globalnej jak i narodowej wchodzi dwa elementy – dziedzictwo kulturalne oraz dziedzictwo naturalne i jako takie powinny być rozpatrywane łącznie⁵. Wyrazem tego jest definicja zawarta w Konwencji UNESCO z 1972 r.⁶, zgodnie z którą na listę światowego dziedzictwa wpisywane są „obiekty” w oparciu o kryteria kulturowe i przyrodnicze lub kryteria mieszane⁷.

W prawie polskim funkcjonują również pojęcia „dobra kultury” oraz „zabytku”. Pojęcie dobra kultury wprowadziła do polskiego porządku prawnego ustawa o ochronie dóbr kultury z 1962 r. i pojęcie to wpisało się na stałe

² Szersze rozważania nt. klasyfikacji zabytków w kolejnych polskich aktach prawnych poświęconych ochronie dziedzictwa kulturowego w: M. Duda, *Zabytki nieruchome (komentarz do art. 12 dekretu Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury*, [w:] K. Zeidler, M. Marcinkowska (red.), *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z komentarzem czyli eseje o prawie ochrony dziedzictwa kultury*, Gdańsk 2017, s. 93–99 oraz J. Narodowska, *Zabytki ruchome (komentarz do art. 18 dekretu Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury)*, [w:] K. Zeidler, M. Marcinkowska (red.), op. cit., s. 130–136.

³ J. Pruszyński, *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1977, s. 14.

⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. 1997, Nr 78, poz. 483).

⁵ W. Pływaczewski, Sz. Buczyński, *Wprowadzenie do problematyki ochrony dziedzictwa narodowego*, [w:] W. Pływaczewski, Sz. Buczyński (red.), *Wandalizm wobec dziedzictwa naturalnego i kulturalnego*, Olsztyn 2015, s. 6–12.

⁶ Konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. (Dz. U. 1976, Nr 32 poz. 190).

⁷ Zob. szerzej: J. Narodowska, *Katalog prawnych form ochrony dziedzictwa przyrodniczego. Wybrane zagadnienia*, [w:] W. Pływaczewski, B. Gadecki (red.), *Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Perspektywa prawna i kryminologiczna*, Warszawa 2015, s. 186–213.

w aparat pojęciowy właściwy dla prawa ochrony dziedzictwa kultury⁸. Obecnie na gruncie prawnym funkcjonuje ono jednak jedynie jako pojęcie konstytucyjne (w art. 6 i 73 Konstytucji RP). Aktualna ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. posługuje się bowiem pojęciem zabytku. W literaturze przedmiotu przyjmuje się natomiast, iż w zakres pojęcia „dobro kultury” wchodzi zarówno zabytki, czyli przedmioty mające znaczenie historyczne, artystyczne lub naukowe, jak i dzieła sztuki niestanowiące zabytków.

Najszerszym pojęciem z zakresu analizowanej problematyki jest „dziedzictwo kulturowe”, względnie „dziedzictwo kulturalne”. Tego typu dwistość nazewnictwa wynika zapewne z nieprecyzyjnego tłumaczenia pojęcia *cultural heritage*, którym posługuje się Konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. Pod pojęciem dziedzictwa kulturalnego rozumie się dorobek materialny i duchowy przekazywany i wzbogacany przez kolejne pokolenia. Na przestrzeni wieków prezentowano dwa podejścia do dziedzictwa kulturowego – kosmopolityczne (dziedzictwo całej ludzkości) lub nacjonalistyczne (dziedzictwo danego narodu)⁹. W odniesieniu do wielokulturowego dziedzictwa ziem dawnych Prus Wschodnich warto również zwrócić uwagę na definicję dziedzictwa kulturalnego zawartą w Konwencji ramowej Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturalnego dla społeczeństwa¹⁰. W myśl tej konwencji dziedzictwem kulturalnym są zasoby dziedziczone z przeszłości, które identyfikują narody, niezależnie od tego czyją są własnością, stanowiące formę utrwalenia i wyrazu nieustannie zmieniających się wartości, wierzeń, wiedzy i tradycji.

Jednym z elementów składowych dziedzictwa kulturowego jest dziedzictwo architektoniczne. Termin ten został sformułowany na gruncie Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy¹¹. Warto zauważyć, iż przed ratyfikowaniem konwencji pojęcie „dziedzictwo architektoniczne” było nieznanym polskiemu językowi prawnemu, a w języku prawniczym pojawiało się bardzo rzadko¹². Zgodnie z definicją zawartą w art. 1 niniejszej konwencji za dziedzictwo architektoniczne uznaje się: zabytki, zespoły

⁸ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz. U. 1999, Nr 98, poz. 1150, tekst jednolity ze zm.).

⁹ K. Zeidler (red.), *Leksykon prawa ochrony zabytków. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2010, s. 38.

¹⁰ Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturalnego dla społeczeństwa sporządzona w Faro dnia 27 października 2015 r.

¹¹ Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Grenadzie dnia 3 października 1985 r. (Dz. U. 2012, poz. 210). Konwencja ta została ratyfikowana przez Polskę 13 maja 2011 roku i weszła ona w życie w stosunku do Polski 1 marca 2012 roku.

¹² M. Jankowska-Sabat, *Zabytek nieruchomy a dziedzictwo architektoniczne. Uwagi w związku z ratyfikacją konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2012, nr LXXXVIII, s. 24.

budynków oraz tereny mające wartość historyczną, archeologiczną, artystyczną, naukową, społeczną lub techniczną. W literaturze przedmiotu wskazuje się natomiast, że dziedzictwo architektoniczne to rzeczy nieruchome stworzone przez człowieka, jak i nieruchomości ukształtowane wspólnie przez człowieka i naturę¹³.

Zaprezentowane powyżej konwencyjne ujęcie dziedzictwa architektonicznego, obejmujące zarówno wytwory antropogeniczne jak i środowiska naturalnego, jest zbieżne z ugruntowanym w polskiej literaturze pojęciem krajobrazu kulturowego. Obowiązująca u.o.o.z. definiuje krajobraz kulturowy jako postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka (art. 3 pkt 14 u.o.o.z.). Krajobraz kulturowy jest jednym z rodzajów zabytku nieruchomego. Formą jego ochrony prawnej jest park kulturowy. Ponadto uwarunkowania wynikające z krajobrazu kulturowego powinny być uwzględniane w lokalnym planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym¹⁴. Krajobraz kulturowy składa się z elementów krajobrazu historycznego, takich jak zabytki nieruchome oraz elementów krajobrazu naturalnego, takich jak roślinność, zbiorniki wodne, ukształtowanie terenu. Współczesne regulacje prawa ochrony zabytków wpisują się w trend łącznego postrzegania dziedzictwa kulturalnego i dziedzictwa naturalnego. Przykładem może być np. ochrona prawna tzw. otoczenia zabytku rozumianego jako teren wokół lub przy zabytku, wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych (art. 3 pkt 15 u.o.o.z.). Krajobraz kulturowy Warmii i Mazur jest znakomitym przykładem współlistnienia tych dwóch elementów dziedzictwa narodowego. Zabytki nieruchome, takie jak: zamki, pałace, dwory, kościoły, kapliczki, krzyże przydrożne są bowiem nierozzerwalnie związane z otaczającymi je elementami przyrody¹⁵.

Materialne dziedzictwo kulturowe Warmii i Mazur

W literaturze z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami jako najbardziej wartościowe elementy materialnego dziedzictwa kulturowego na obszarze Warmii i Mazur, które ze względu na swoją wartość i znaczenie dla

¹³ P. Dobosz, *Pojęcie dziedzictwa kulturowego i jego znaczenie dla działań polskiej administracji publicznej wobec integracji europejskiej*, „Ochrona Zabytków” 2002, nr 2(217), s. 129.

¹⁴ K. Zeidler (red.), *Leksykon prawa ochrony zabytków. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2010, s. 143–144.

¹⁵ Zob. S. Achremczyk (red.), *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Krajobraz kulturowy Warmii i Mazur*, Olsztyn 2008.

historii powinny być objęte szczególną ochroną, wskazuje się zamki gotyckie z XIII–XV w. oraz pałace i dwory szlacheckie z XVII–XX w.¹⁶

Na wstępie sprostować należy utarty w opinii publicznej pogląd, iż wszystkie zamki na tym obszarze zostały zbudowane przez Zakon Krzyżacki¹⁷. Zamki budowane były bowiem od XIII w. przez wszystkich posiadaczy ziemskich na tym obszarze, czyli zarówno Zakon Krzyżacki¹⁸ jak i biskupów¹⁹ oraz kapituły diecezjalne²⁰. Łącznie w okresie średniowiecza na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego funkcjonowały 42 zamki obronne²¹. Do dzisiaj w różnym stopniu zachowania istnieje 18 zamków zakonnych, 9 biskupich i 3 kapitulne. Niektóre z nich stanowią obecnie tzw. trwałą ruinę w postaci np. fragmentów zamków w Braniewie, Dąbrównie, Dzierzgoniu, Morażu, Prabutach, Przezmarku, Szczytnie, Szestnie lub Szymbarku²². Los zamków zachowanych w lepszym stanie jest zróżnicowany. Niektóre doczekały się rewaloryzacji i dostosowania do nowych funkcji hotelowych (np. zamki w Rynie, Giżycku, Lidzbarku Warmińskim) lub muzealnych (np. zamki w Olsztynie, Kętrzynie, Reszlu, Ostródzie, Działdowie, Nidzicy, Elblągu, Fromborku, Kwidzynie). Część z nich niszczyje poprzez bierność właścicieli lub nieustalony stan własnościowy (np. zamek w Szymbarku).

Interesującym przykładem zmiany właściciela, a co za tym idzie zmiany przeznaczeniu budynku, jest zamek w Szymbarku k. Iławy²³. Zbudowany w XIV w. przez kapitułę pomezzańską przeszedł następnie w ręce szlacheckiego rodu Finck von Finckensteinów, który był jego właścicielem do 1945 r.

¹⁶ L. Czubieli, *Zamki pokrzyżackie, biskupie i kapitulne województwa olsztyńskiego*, Olsztyn 1961, s. 3–4.

¹⁷ Architektura i znaczenie zamków krzyżackich omówiono [w:] M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Zamki państwa krzyżackiego w danych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, Olsztyn 2016 oraz S. Józwiak, J. Trupinda J., *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012.

¹⁸ Zamki zakonne zbudowano w: Barcianach, Bezlawkach, Bratianie, Dąbrównie, Działdowie, Elblągu, Elku, Garbnie, Giżycku, Iławie, Jegławkach, Kętrzynie, Lidzbarku Welskim, Miłkowie, Miłomłynie, Młynarach, Morażu, Nidzicy, Okartowie, Olsztynku, Ostródzie, Pasłęku, Pieszku, Rynie, Sątocznie, Szczytnie, Szestnie, Wielbarku i Węgorzewie.

¹⁹ Zamki biskupie lokowano w: Barzewie, Biskupcu, Braniewie, Gronkowie, Jezioranach, Lidzbarku Warmińskim, Lubawie, Ornece i Reszlu. Zamek w Lubawie należał do biskupów chełmińskich, a pozostałe zamki do biskupów warmińskich.

²⁰ Zamki kapitulne to zamki w: Kurzętniku, Olsztynie, Pieniężnie, Szymbarku. Zamki w Olsztynie i Pieniężnie należały do kapituły warmińskiej, a zamki w Kurzętniku i Szymbarku do kapituły pomezjańskiej.

²¹ Zob. L. Czubieli, *Zamki Warmii i Mazur*, Olsztyn 1986.

²² Szerzej na temat pojęcia „trwałej ruiny” w: J. Bogdanowski, *Trwała ruina zamku jako problem konserwatorsko-krajoobrazowy*, „Ochrona Zabytków” 1977, nr 1–2 (116–117), s. 22–27.

²³ Ł. Razowski, *Zrzutka na krzyżackie zamki*, „Gazeta Olsztyńska” z 1.03.2018 r., s. 6

Do zabytków monumentalnych zaliczyć należy barokowe pałace budowane w XVII i na początku XVIII w. przez wielkie rody szlacheckie, w których rękach pozostawały do 1945 r.²⁴. Jednym z najbardziej okazałych zabytków jest pałac w Kamieńcu k. Hawy należący do rodziny Finck von Finckenstein. To monumentalne i reprezentacyjne założenie pałacowe określone było jako „Wersal królestwa pruskiego”. Nie ustępuje mu urodą pałac królewski w Drogoszach (*Groß Wolfsdorf*). Zespół pałacowo-parkowy w Sztynorcie (*Groß Steinort*) był własnością rodu Lehndorffów. Pałac w Gładyszach (*Schlodien*) należał do gałęzi rodu Dohna-Schlodien. Pałac w Słobitach (*Schlobitten*) był własnością rodu zu Dohna. Pałac w Galinach (Gallingen) należał do rodu zu Eulenburg. Właścicielami pałacu w Arklitach (*Arklitten*) był ród Egloffstein.

Wśród mniejszych i późniejszych architektonicznie rezydencji szlacheckich wymienić należy klasycystyczne, pochodzące z XVIII w. dwory w: Karwinach, Dawidach, Nakomiadach, Ponarach, Bażynach, Bęsi, Kwitajnach, Smolajnach, Jędrychowcie, Pniewie, Tejstymach, Nowej Guji, Jarnołtowiu, Powodowie, Jełmuniu, Łankiejmach, Wysokiej, Bejnunach, Skandławkach.

W XIX w. zbudowane zostały siedziby szlacheckie w stylu neogotyckim. Wśród najokazalszych budowli tego okresu wymienić można pałace w: Sorkwitach, Karnitach, Jegławkach, Bezledach, Rodelach, Szestnie, Zalesiu, Judytach, Nisku, Prośnie.

Ostatnią historycznie i architektonicznie grupę siedzib szlacheckich stanowią pałace neobarokowe wzniesione na przełomie XIX i XX w. m.in. w: Łęzanach, Mieduniskach Wielkich, Białej Oleckiej.

Zjawiska patologiczne wymierzone w dziedzictwo kulturowe Warmii i Mazur w ujęciu historycznym

Warmia i Mazury to klasyczny przykład pogranicza, zarówno w sensie terytorialnym, jak i kulturowym²⁵. Z perspektywy geograficznej jest to obszar wielokrotnie zmieniający swoją przynależność państwową, a z perspektywy socjologicznej ma on charakter heterogeniczny, wielokulturowy. W związku z powyższym w regionie tym wykształciła się tzw. kultura pogranicza²⁶.

²⁴ Architektura i losy pałaców i dworów junkrów pruskich omówiono [w:] M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 2001.

²⁵ Zob. J. Poniedziałek, *Regionalizm na Warmii i Mazurach*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2011, nr 4(46), s. 51–67.

²⁶ J. Nikitorowicz, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995, s. 11–13.

Na ziemiach dawnych Prus Wschodnich po II wojnie światowej zachowało się wiele zabytków krzyżackiej i niemieckiej proveniencji²⁷. Ich aktualny stan, zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym, jest konsekwencją różnorodnych zjawisk patologicznych wymierzonych w dziedzictwo kulturowe, które miały miejsce w 2 połowie XX w. Wskazać należy przede wszystkim na takie aspekty, jak: niszczenie i zabór dóbr kultury przez Armię Czerwoną, szabrownictwo dokonywane przez ludność napływową, wywóz zabytków do muzeów poza regionem oraz repolonizację zabytków („odprusaczanie”).

Już od pierwszych dni po zajęciu Prus Wschodnich przez wojska sowieckie dziedzictwo kulturowe tego regionu było systematycznie i planowo niszczone. Podkreślić należy, iż większość miast Prus Wschodnich została zajęta przez Rosjan bez walki, a co za tym idzie strat w substancji zabytkowej. Natomiast w wyniku planowej destrukcji miasta leżące na obecnych terenach Warmii i Mazurach zostały zniszczone w 50–90%²⁸. Po zakończeniu działań wojennych rozpoczęła się również zorganizowana grabież mienia zdobycznego (tzw. trofeijnego) do Rosji, która objęła również zabytki ruchome. W okresie bezpośrednio po wojnie zniszczeniom uległy również liczne zabytki nieruchome, przede wszystkim dwory i pałace szlacheckie, w których swoje kwatery zorganizowały jednostki Armii Czerwonej²⁹.

Wraz z ustanowieniem na tzw. Ziemiach Odzyskanych (Okręgu Mazurskim) administracji polskiej, a co za tym idzie napływem ludności polskiej, pojawił się proceder tzw. szabru, czyli bezprawnego zaboru cudzego mienia. Szabrownicy pochodzili najczęściej z obszarów przedwojennej Polski, tj. Białostoczczyzny, Suwalszczyzny, Kurpiowszczyzny, Mazowsza. Grabież objęła nie tylko mienie domowe pozostawione przez byłych mieszkańców. W ten sposób pozbawiono również zamki i pałace Warmii i Mazur większości zabytków ruchomych³⁰.

Zauważyć należy, iż w rozgrabieniu zabytków ruchomych byłych Prus Wschodnich brały udział również osoby, do których obowiązków służbowych należało dbanie o ochronę dziedzictwa kulturowego. Mowa o muzealnikach, konserwatorach i działaczach kultury, którzy w latach powojennych wywozili ocalone zabytki ruchome do muzeów w innych regionach Polski, np. do

²⁷ Na marginesie wspomnieć można, iż to właśnie w Królestwie Prus, którego częścią były Prusy Wschodnie, w początkach XIX w. podjęto pierwsze kompleksowe działania na rzecz ochrony zabytków. Pierwszym konserwatorem zabytków w Królestwie Pruskim został Ferdinand von Quast, który odegrał znaczącą rolę w restauracji zabytków na obszarze dzisiejszej Warmii i Mazur. Zob. J. Opaska, *U źródeł ochrony zabytków: rozwój systemowego konserwatorstwa w Niemczech w początkach XIX w.*, „Ochrona Zabytków” 2010, t. 58, nr 1–4(248–251), s. 199–210; A. Rzempełuch, *Pruski konserwator polskich zabytków*, „Spotkania z Zabytkami” 2007, nr 8, s. 13–16.

²⁸ S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 2011, passim.

²⁹ I. Lewandowska, op. cit., s. 29–35.

³⁰ Ibidem, s. 35–44.

Warszawy, Torunia, Gdańska³¹. Można przyjąć, iż pod pozorem zabezpieczenia i dyslokacji zabytków trwał „urzędowy szaber”³². Równocześnie zabytki nieruchome były burzone i rozbierane w celu pozyskania cegieł na odbudowę miast polskich (głównie Warszawy). W ten sposób zniszczono Kętrzyn, Dobre Miasto, Pieniężno, Braniewo, Lidzbark Warmiński, Frombork, Bisztynek, Górowo i Nidzicę³³.

Dla nowych mieszkańców Warmii i Mazur, a przede wszystkim nowych władz komunistycznych, niemiecka spuścizna stanowiła trudne do zaakceptowania dziedzictwo kulturowe. Elementy czysto niemieckie usuwano (np. „Dąb Bismarcka” koło Nidzicy, Mauzoleum Hindenburga), a pamiątki po polskiej przeszłości tych ziem eksponowano („Kamień Jagielly” pod Grunwaldem, Pomnik Mikołaja Kopernika w Olsztynie)³⁴. Postulowano również zburzenie zamków krzyżackich³⁵. Podobny los miał spotkać pałace i dwory szlacheckie. Na Warmii i Mazurach zachowało się ich ok. 200. Z przestrzeni publicznej usuwano również liczne pomniki poświęcone byłym mieszkańcom Prus Wschodnich³⁶. Zachowanie takie, z kryminologicznego punktu widzenia, można uznać za tzw. wandalizm ideologiczny³⁷.

³¹ Podstawą tych działań była instrukcja Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków określana jako „Instrukcja dla formacji Wojsk Polskich wkraczających na tereny przywrócone Polsce, dotycząca ochrony i zabezpieczenia zabytków ruchomych i nieruchomych na terenach między granicą zachodnią Polski w roku 1939, a rzekami Odrą i Nysa Łużycką oraz granicą z Czechosłowacją” (M. Rutowska, *Kilka dokumentów z lat czterdziestych*, [w:] Z. Mazur (red.), *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 1997, s. 257–261).

³² I. Lewandowska, op. cit., s. 65–70.

³³ Podstawą takiej dewastacji było wydane w połowie 1945 r. Zarządzenie Ministra Ziemi Odzyskanych „w sprawie gospodarowania materiałami z rozbiórki budynków w miastach i osiedlach” (E. Gładkowska, *Niemieckie dziedzictwo na Warmii i Mazurach po roku 1945*, <http://www.haus.pl/pliki/cbmn/2017/Artykul%20Ewa%20Gladkowska.pdf>, 23.07.2019 r.). Równie katastrofalne skutki dla zachowanych zabytków miała słynna „uchwała 666” – Uchwała nr 666 Prezydium Rządu z dnia 20 sierpnia 1955 r. w sprawie planowej akcji usunięcia pozostałości zniszczeń wojennych w miastach i osiedlach (M.P. 1955, Nr 92, poz. 1189).

³⁴ Czasami do zmiany ideologicznego znaczenia danego zabytku wystarczała zmiana niemieckich napisów na polskie. Interesującym przykładem była koncepcja dopisania pod pomnikiem wielkiego mistrza Zakonu Krzyżackiego Ulricha von Jungingena fragmentu „zginął ukarany za zbrodnie dokonane przez krzyżactwo na narodzie polskim”. I. Lewandowska, op. cit., s. 118.

³⁵ T. Filipkowski, *Zagadnienia Prus Wschodnich w memoriałach przedłożonych Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1980, nr 1, s. 77–78.

³⁶ Metody usuwania przejawów niemieczyny z przestrzeni publicznej Warmii i Mazur na przykładzie Olsztyna omówiono w: Z. Czernik, *Adaptacje kościoła (po)garnizonowego NMP Królowej Polski w Olsztynie na tle przemian konfesyjnych, ideologicznych i własnościowych*, [w:] B. Szmygin (red.), *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, Warszawa 2015, s. 73–84.

³⁷ Zgodnie z typologią zaproponowaną przez S. Cohena wyróżnia się następujące typy wandalizmu: zaborczy, taktyczny, ideologiczny, mściwy, zabawowy, złośliwy. Wandalizm ideologiczny to akty niszczenielskie motywowane przyczynami ideologicznymi (politycznymi). Zob. szerzej [w:] S. Cohen, *Hooligans, Vandals and the Community. A Study of Social Reaction to Juvenile Delinquency*, London 1969, s. 104–105.

Takie wrogie podejście do niemieckiego dziedzictwa kulturowego znalazło również odzwierciedlenie w działalności konserwatorów zabytków na rzecz usuwania śladów „niemczyzny” i repolonizacji, rozumianej jako rekonstrukcja polskiej tradycji kulturowej w tym architektonicznej³⁸. Było to bowiem zgodne z wytycznymi głównego konserwatora zabytków – J. Zachwatowicza³⁹. Za twórcę terminu „odprusaczanie zabytków” uważa się natomiast Z. Rewskiego – wojewódzkiego konserwatora zabytków w Olsztynie w latach 1948–1950. Wyraził on pogląd, że z krajobrazu kulturowego ziem byłych Prus Wschodnich należy usunąć akcenty pruskie (germańskie) „bo będą one demoralizować młodzież przyjeżdżającą na Ziemię Odzyskaną”. Wyróżnił on trzy typy architektury odziedziczonej po Niemcach: a) zabytkowa monumentalna, b) zabytkowa mieszczańska, c) pruska z drugiej połowy XIX i początków XX w. Postulował pełne zachowanie architektury zabytkowej (kategorie „a” i „b”) oraz przeprojektowanie obiektów architektury kategorii „c” ze względów „estetycznych i wychowawczo-narodowych”⁴⁰. Tego typu „repolonizacja” krajobrazu kulturowego miała obejmować m.in. usuwanie hełmów i szpiców wież kościelnych oraz ratuszowych, pokrywanie ceglanych elewacji budynków użyteczności publicznej tynkiem, likwidację dużych kompleksów koszarowych, zamalowywanie militarystycznych fresków, wymianę germańskich witraży, zasłanianie monumentalnych budynków drzewami, wyburzanie gotyckich murów miejskich, niszczenie zabytkowych układów przestrzennych miast.

Współczesne przykłady patologii związanych z zabytkami na Warmii i Mazurach

Znaczna część opisywanego wyżej zasobu zabytków byłych Prus Wschodnich nie przetrwała do dzisiaj. Spośród barokowych rezydencji królewskich zachował się jedynie obecnie nieużytkowany pałac w Drogoszach, w stanie ruiny znajdują się pałace w Kamieńcu, Gładyszach, Słobitach, Arklitach. Wiele innych rezydencji, pomimo uregulowanego stanu własności, nieremon-

³⁸ O tym, że niszczenie materialnego dorobku mieszkańców podbitych i zmieniających właściciela obszarów jest zjawiskiem ponadczasowym świadczy chociażby destrukcyjna aktywność bojowników tzw. Państwa Islamskiego (ISIS). Por. szerzej: W. Pływaczewski, *Grabież i niszczenie światowego dziedzictwa kultury na przykładzie tzw. Państwa Islamskiego (ISIS)*, „Studia Prawno-ustrojowe” 2018, nr 40, s. 383–393; W. Pływaczewski, *Grabież oraz niszczenie dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego – rozważania na tle zjawiska mowy nienawiści*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017, nr 1(3), s. 21–36.

³⁹ P. Majewski, *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach stalinizmu*, Warszawa 2009, s. 227.

⁴⁰ Z. Rewski, *O odprusaczaniu architektury Ziemi Zachodnich*, „Odra” 1949, nr 7 (169), s. 284.

towanych i nieużytkowanych, niszczeje i ulega degradacji np. dwory w Bęsi, Bogatyńskich, Jegławkach, Kwitajnach, Mieduniszkach Wielkich, Ponarach oraz pałac w Sztynorcie. Część dworów jest konserwowana i remontowana na bieżąco, znajduje się w dostatecznym lub dobrym stanie technicznym, np. dwory w Jaśkowie, Tejstymach, Łajsach, Sorkwitach. Tylko nieliczne są rewaloryzowane z ogromną pieczołowitością i przywracane do dawnej świetności, o czym w dalszej części opracowania. Pozostałe obiekty albo nie istnieją, albo też znajdują się w stanie daleko posuniętej ruiny, uniemożliwiającej, pełnienie jakiegokolwiek funkcji.

Warto również zwrócić uwagę na jedną ze współczesnych reminiscencji ideologii „odprusaczania” architektury jaką jest wciąż aktualny problem zachowania ponemieckiego nazewnictwa w przestrzeni publicznej. W 2016 r. szeroką dyskusję społeczną w regionie wywołało odrestaurowanie i wyeksponowanie niemieckich nazw miast Ortelsburg i Rastenburg na dworcach kolejowych w Szczytnie i Kętrzynie⁴¹.

Badania empiryczne przeprowadzone przez A. Jagielską-Burduk, W. Szafrąńskiego i P. Lasika wskazują, iż głównymi przeszkodami w skutecznej ochronie zabytków nieruchomych są: brak świadomości prawnej właścicieli zabytków, niedobór środków finansowych przeznaczanych na opiekę nad zabytkami, braki kadrowe w urzędach konserwatorskich oraz brak realnych możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności prawnej lub finansowej właścicieli zabytków⁴².

Prywatni właściciele często nie będąc w stanie ponieść nakładów na ciążących na nich obowiązkach dbania o zabytek, remontów i konserwacji unikają ich posiadania ze względów ekonomicznych. Pozostawione bez opieki właściciela zabytki stają się przedmiotem zachowań wandalicznych lub niszczone są przez siły natury i z czasem nieodwracalnie tracą walor zabytku. Analogiczna jest sytuacja zabytków o nieuregulowanej sytuacji własnościowej lub będących własnością Skarbu Państwa, np. wchodzących w skład majątku byłych PGR-ów.

Właściciele, którzy decydują się na prowadzenie koniecznych prac konserwacyjnych nie mogą liczyć na znaczne wsparcie finansowe instytucji państwowych, gdyż dotacja najczęściej nie przekracza 50% wartości inwestycji. Decydują się wówczas na remonty niezgodne z zaleceniami konserwatorskimi, godzące w oryginalny styl i charakter zabytku. Decyzję taką ułatwia świadomość niskich kar administracyjnych grożących za tego typu zachowania. W zderzeniu dwóch interesów – prywatnego (interes ekonomiczny właściciela zabytku) i publicznego (interes prawny służb konserwatorskich) nie-

⁴¹ <http://gazetaolsztynska.pl/391806,Dworce-z-dwujezycznymi-nazwami-Nie-ma-takiej-miejscowosci-jak-Ortelsburg.html> (data dostępu: 22.07.2019 r.).

⁴² A. Jagielska-Burduk, W. Szafrąński, P. Lasik (red.), *Zogniskowany wywiad grupowy jako metoda badań prawa ochrony dziedzictwa kultury*, Bydgoszcz 2016, s. 75.

rzadko konieczny jest kompromis pomiędzy koniecznością zachowania dziedzictwa kulturowego, a prawami wynikającymi z własności prywatnej. Negatywnie jednakże należy ocenić stan, gdy o zachowaniu dziedzictwa kulturowego decydować mogą negocjacje konserwatora z właścicielem zabytku, a nie sztywne i efektywne normy prawne poparte adekwatnym budżetem przeznaczonym na ochronę i opiekę nad zabytkami⁴³.

Niestety, do rzadkości nie należą sytuacje, gdy właściciel zabytku z pełną świadomością i „premedytacją” niszczy zabytek, którego jest właścicielem. W skrajnych wypadkach zjawisko to może przybierać formę świadomego doprowadzania przez właściciela zabytku do ruiny lub celowego wyburzenia z intencją uzyskania cennego gruntu, który już bez ingerencji konserwatora zabytków będzie mógł być wykorzystany w celach deweloperskich⁴⁴. Poza samymi zabytkami działania destrukcyjne właściciele wymierzone bywają również w otoczenie zabytku, które również podlega ochronie prawnej. Najczęściej dotyczy to wyrębu drzew z zabytkowych założeń parkowych przy pałacach i dworach⁴⁵.

Analizując przedstawione powyżej różnorodne formy zachowań, których skutkiem jest zniszczenie lub uszkodzenie zabytku, autorzy zaproponowali definicję wandalizmu zabytków obejmującą zarówno czyny z działania jak i z zaniechania⁴⁶. Za wandalizm uznać należy bowiem działanie lub zaniechanie sprawcy, którego skutkiem jest umyślne niszczenie lub uszkodzenie zabytku własnego lub cudzego, niezależnie od motywów zachowania sprawcy⁴⁷.

Zgodzić należy się też z poglądem B. Hołysta, iż wandalizm polegający na celowym niszczeniu lub zaprzepaszczaniu dorobku kultury duchowej i społecznej jest trudniejszy do wykrycia i w mniejszym stopniu niż wandalizm dóbr materialnych objęty penalizacją⁴⁸.

⁴³ Ibidem, s. 76–77.

⁴⁴ Por. J. Makilla-Polak, *Problematyka niszczenia zabytków nieruchomości w Polsce na przykładzie sprawy zburzenia willi na ulicy Zgierskiej w Łodzi*, [w:] M. Trzciniński, O. Jakubowski (red.), *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza, zapobieganie, zwalczanie*, Wrocław 2016, s. 115–138.

⁴⁵ E. Kałędek, B. Gadecki, *Przestępczość przeciwko zabytkom. Wnioski po analizie akt spraw sądowych*, [w:] M. Trzciniński, O. Jakubowski (red.), op. cit., s. 247–260.

⁴⁶ Szerzej na temat definicji wandalizmu w: A. Siemaszko, *Wandalizm – definicja, etiologia, zapobieganie*, [w:] B. Hołyst (red.), *Wandalizm. Aspekty socjologiczne, psychologiczne i prawne*, Warszawa 1984, s. 24–39.

⁴⁷ Por. J. Narodowska, M. Duda, *Wandalizm zabytków z perspektywy kryminologicznej*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017, nr 1(3), s. 49.

⁴⁸ B. Hołyst, *Przyczyny i przejawy wandalizmu*, [w:] B. Hołyst (red.), op. cit., s. 10.

Prawnokarna odpowiedzialność za zniszczenie lub uszkodzenie zabytku

Wpływ na obecny kształt przepisów dotyczących ochrony zabytków miały cztery akty prawne: dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z 1918 r.⁴⁹, rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o opiece nad zabytkami z 1928 r.⁵⁰, ustawa o ochronie dóbr kultury z 1962 r.⁵¹ oraz ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. W literaturze podkreśla się, że prawo ochrony zabytków ma charakter „półkodeksowy”, ponieważ przepisy regulujące odpowiedzialność karną w przedmiotowym zakresie zawarte są zarówno w Kodeksie karnym, jak i w ustawie o ochronie zabytków z 2003 r.⁵²

Zgodnie z art. 108 u.o.o.z. kryminalizowane jest zachowanie polegające na niszczeniu lub uszkodzeniu zabytku. Istotne zmiany w odniesieniu do omawianego przepisu nastąpiły wraz z wejściem w życie ustawy nowelizującej z 2017 r.⁵³. W wersji pierwotnej umyślne niszczenie lub uszkodzenie zabytków zagrożone było karą pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5 (ust. 1). Sankcja karna wynosiła zatem tyle samo, co w przypadku przestępstwa z art. 288 k.k. polegającego na naruszeniu integralności rzeczy (uszkodzenie, niszczenie, czynienie rzeczy niezdatną do użytku). Jeżeli sprawca działał nieumyślnie za czyn groziła kara grzywny, ograniczenia wolności lub pozbawienia wolności do lat 2 (ust. 2). Ponadto w zależności od strony podmiotowej (umyślność lub nieumyślność) sąd wymierzał obligatoryjnie lub fakultatywnie nawiązkę na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami w wysokości od trzykrotnego do trzydziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia (ust. 3). Słusznie zauważono, iż nałożenie nawiązki, nawet w najwyższym wymiarze, może stanowić *de facto* wyrównanie tylko niewielkiej części szkód wywołanych zniszczeniem lub uszkodzeniem zabytku. Wobec powyższego, postulatem doktryny *de lege ferenda* była zmiana przepisów w tym zakresie. Przykładowo B. Gadecki zaproponował następujące brzmienie tego przepisu: „W razie skazania za przestępstwo określone w ust. 1 sąd orzeka, a w razie skazania za przestępstwo określone w ust. 2 sąd może orzec nawiązkę na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami w wysokości równej wartości zniszczonego zabytku lub zmniejszenia warto-

⁴⁹ Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dziennik Praw 1918, nr 16).

⁵⁰ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz. U. 1928, Nr 29, poz. 265).

⁵¹ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz. U. 1962, Nr 10, poz. 48).

⁵² B. Gadecki, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Art. 108–120. Przepisy karne. Komentarz*, Warszawa 2014, s. VII.

⁵³ Ustawa z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 2017, poz. 1595).

ści zabytku wskutek uszkodzenia”⁵⁴. Ustawodawca uwzględniając poglądy doktryny zmodyfikował powyższy przepis. W obowiązującym brzmieniu, kara za umyślne niszczenie lub uszkodzanie zabytku została obostrzona i wynosi od 6 miesięcy do 8 lat pozbawienia wolności (ust. 1). Za nieumyślne dokonanie tego przestępstwa sankcja karna pozostała taka sama jak przed nowelizacją (ust. 2). Zmiany nastąpiły odnośnie do wymiaru środka kompensacyjnego, którego orzekanie jest uzależnione m.in. od tego czy sprawca zniszczył, czy uszkodził zabytek. Różnica pomiędzy tymi pojęciami dotyczy stopnia destrukcji zabytku. Doktryna i judykatura definiują „zniszczenie”, jako takie uszkodzenie, przy którym przywrócenie stanu poprzedniego nie jest możliwe. Innymi słowy jest to unicestwienie zabytku. Natomiast „uszkodzenie” zabytku to taka zmiana właściwości lub stanu zabytku, która powoduje, że zabytek na stałe lub czasowo nie może służyć celom, do których był przeznaczony⁵⁵. W razie skazania za umyślne zniszczenie zabytku, nawiązka jest orzekana obligatoryjnie na rzecz Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków w wysokości do wartości zniszczonego zabytku (ust. 3). W przypadku umyślnego uszkodzenia zabytku sąd orzeka obowiązek przywrócenia stanu poprzedniego, a jeżeli byłoby to niewykonalne, orzekana jest nawiązka na rzecz wspomnianego podmiotu w wysokości do wartości uszkodzenia zabytku (ust. 4)⁵⁶. Za nieumyślne zniszczenie lub uszkodzenie zabytku nawiązka jest fakultatywna i wynosi od trzykrotnego do trzydziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia (ust. 5).

Przestępstwo z art. 108 u.o.o.z. ma charakter materialny. Oznacza to, że warunkiem przestępności tego czynu jest wystąpienie skutku w postaci zniszczenia lub uszkodzenia zabytku. Zgodne jest stanowisko doktryny, że umyślne zniszczenie lub uszkodzenie może przybierać obie formy zachowania się sprawcy (działanie i zaniechanie). Jest to przestępstwo powszechne, jeżeli zachowanie sprawcy przybiera postać działania. Jednocześnie zgodnie z art. 2 k.k. odpowiedzialności karnej za przestępstwo skutkowe z zaniechania odpowiada ten tylko, na kim ciąży szczególny obowiązek zapobiegnięcia skutkowi. Będzie to zatem albo właściciel, albo posiadacz samoistny nieruchomości. Rozbieżności pojawiają się natomiast w odniesieniu do nieumyślności takiego czynu. W ust. 2 ustawodawca posłużył się bowiem zwrotem „działa nieumyślnie”, co wskazywać może, że chodzi wyłącznie o aktywną formę niszczenia lub uszkodzania zabytku. Jednakże w literaturze przed-

⁵⁴ B. Gadecki, *Odpowiedzialność za wykroczenia przeciwko przepisom*, [w:] K. Zeidler, M. Marcinkowska (red.), *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z komentarzem czyli eseje o prawie ochrony dziedzictwa kultury*, Gdańsk 2017, s. 253.

⁵⁵ B. Gadecki, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, *op. cit.*, s. 23–25. Wyrok SN z dnia 24.06.1993 r. (sygn. akt III KRN 98/93), OSNKW 1993, z. 9–10, poz. 64, s. 46.

⁵⁶ Szerzej na ten temat w: K. Zeidler, *Przywrócenie zabytku do stanu poprzedniego. Wyrok WSA w Warszawie z dnia 18 kwietnia 2005 r., I S.A./Wa 311/04*, „Gdańskie Studia Prawnicze. Przegląd Orzecznictwa” 2006, nr 4, s. 43–46.

miotu dominujący jest pogląd, że nieumyślne dopuszczenie się czynności sprawczej jest możliwe zarówno przez działanie, jak i zaniechanie⁵⁷. Co istotne, krąg podmiotów przestępstwa zniszczenia lub uszkodzenia jest szerszy niż w przypadku art. 288 k.k., w którym określono, że przedmiotem zamachu jest „cudza rzecz”. W art. 108 u.o.o.z. nie wprowadzono takiego ograniczenia. Sprawcą zamachu może być zatem właściciel lub posiadacz samoistny zabytku, a przedmiotem zamachu jest zabytek własny lub cudzy.

Jeżeli sprawcą zamachu na zabytek będzie osoba trzecia (zniszczenie lub uszkodzenie cudzego zabytku), szkoda przekroczy wartość 500 zł (konstrukcja czynu przepołowionego), a zabytek będzie jednocześnie dobrem o szczególnym znaczeniu dla dobra kultury, zastosowanie znajdzie również kwalifikacja prawna z art. 294 § 2 k.k. (art. 288 § 1 k.k. w zw. z art. 294 § 2), który stanowi kwalifikowany typ zniszczenia lub uszkodzenia. Zagrożenie karne przy zastosowaniu wspomnianej kwalifikacji prawnej wynosi od 1 roku do 10 lat pozbawienia wolności. Jak wskazuje M. Trzeciński, pojęcia „zabytku” oraz „dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury” nie są pojęciami tożsamymi. Pierwsze z nich posiada definicję legalną (art. 3 ust. 1 u.o.o.z.), natomiast drugie jest nieostre. Właściwe stosowanie przepisów o niszczeniu i uszkadzaniu zabytków nastęrcza często organom ścigania trudności związanych z identyfikacją przedmiotu ochrony, stąd niejednokrotnie konieczne jest skorzystanie z ekspertyz biegłych sądowych w tym zakresie⁵⁸.

Dodatkowo sankcja karna zostanie obostrzona, jeżeli czyn będzie miał charakter chuligański (art. 57a k.k.). Zgodnie z art. 115 § 21 k.k. jest to „występek umyślny (...) polegający na niszczeniu, uszkodzeniu lub czynieniu niezdatną do użytku cudzej rzeczy, jeżeli sprawca działa publicznie i bez powodu albo z oczywiście błahego powodu, okazując przez to rażące lekceważenie porządku prawnego”.

Nawet jeśli na skutek zaniechań właściciela lub posiadacza do zniszczenia lub uszkodzenia jeszcze nie doszło, to może zaistnieć wykroczenie z art. 110 u.o.o.z., polegające na niezabezpieczeniu zabytku w należyty sposób przed uszkodzeniem, zniszczeniem, zaginięciem lub kradzieżą. Zagrożenie karne za naruszenie dyspozycji tego przepisu to kara aresztu, ograniczenia wolności albo grzywny. Sąd może również orzec środek kompensacyjny do wysoko-

⁵⁷ Tak: B. Gadecki, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, op. cit., s. 21–22; M. Bojarski, W. Radecki, *Ochrona zabytków w polskim prawie karnym. Stan aktualny i propozycje de lege ferenda*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Prawnokarna ochrona dziedzictwa kultury. Materiały z konferencji, Gdańsk, 30 maja–1 czerwca 2005 r.*, Kraków 2006, s. 28; M. Kulik, A. Szczekala, *Odpowiedzialność karna za przestępstwo zniszczenia lub uszkodzenia zabytku*, [w:] T. Gardocka, J. Sobczak (red.), *Prawna ochrona zabytków*, Toruń 2010, s. 136. Odmiennego zdania jest R. Gołat, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Kraków 2004, s. 193.

⁵⁸ M. Trzeciński, *O niszczeniu zabytków*, [w:] W. Pływaczewski, B. Gadecki (red.), *Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Perspektywa prawna i kryminologiczna*, Warszawa 2015, s. 142–143.

ści dwudziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia na wskazany cel społeczny związany z zabytkami. Wykroczenie to można popełnić tylko z zaniechania, a sprawcą może być wyłącznie właściciel lub posiadacz samostanny nieruchomości. Jest to wykroczenie formalne, co oznacza, że do jego popełnienia nie jest konieczne wystąpienie skutku. Penalizowane jest zarówno umyślne, jak i nieumyślne zachowanie sprawcy.

Zauważyć należy, iż polskie prawo karne penalizuje także zachowanie polegające na umieszczaniu bez wymaganego pozwolenia reklam na zabytkach wpisanych do rejestru. Zgodnie z art. 118 u.o.o.z. dotyczy to umieszczania urządzeń technicznych, napisów, tablic reklamowych oraz urządzeń reklamowych. Definicje dwóch ostatnich z wymienionych form reklamy ujęte zostały w art. 2 pkt 16b oraz 16c ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁵⁹. Czyn ten stanowi wykroczenie i w myśl obowiązujących przepisów zagrożony jest karą ograniczenia wolności lub grzywną. Ustawodawca ponadto wprowadził karalność podżegania i pomocnictwa do opisanej czynności sprawczej. Co istotne, na gruncie prawa wykroczeń te formy zjawiskowe są penalizowane tylko wtedy, gdy ustawa tak stanowi i gdy sprawca dokona czynu zabronionego (art. 14 k.w.)⁶⁰. Wnioskować zatem należy, iż podżeganie i pomocnictwo do niezgodnego z prawem umieszczania reklam na zabytkach, zdaniem ustawodawcy, zawiera w sobie taki stopień społecznej szkodliwości, że także zasługuje na ukaranie.

Przykłady rewitalizacji zabytków na Warmii i Mazurach

Tytułem wprowadzenia do omówienia pozytywnych przykładów postępowania z zabytkami zdefiniować należy podstawowe pojęcia stosowane w terminologii prac konserwatorskich. Konserwacja to zespół czynności technicznych, zmierzających do zabezpieczenia obiektu przed niszczeniem, wydobycia jego walorów artystycznych, a niekiedy uzupełnienia braków⁶¹. Restauracja to metoda działań konserwatorskich obejmująca zabiegi rekonstrukcyjne

⁵⁹ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2018, poz. 1945, tekst jednolity ze zm.). Pod pojęciem „tablicy reklamowej” należy rozumieć przedmiot materialny przeznaczony lub służący ekspozycji reklamy wraz z jego elementami konstrukcyjnymi i zamocowaniami, o płaskiej powierzchni służącej ekspozycji reklamy, w szczególności baner reklamowy, reklamę naklejaną na okna budynków i reklamy umieszczane na rusztowaniu, ogrodzeniu lub wyposażeniu placu budowy, z wyłączeniem drobnych przedmiotów codziennego użytku wykorzystywanych zgodnie z ich przeznaczeniem. „Urządzenie reklamowe” jest to z kolei przedmiot materialny przeznaczony lub służący ekspozycji reklamy wraz z jego elementami konstrukcyjnymi i zamocowaniami, inny niż tablica reklamowa, z wyłączeniem drobnych przedmiotów codziennego użytku wykorzystywanych zgodnie z ich przeznaczeniem (art. 2 ust. 16b).

⁶⁰ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń (Dz. U. 2019, poz. 821, tekst jednolity).

⁶¹ J. Pruszyński, *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1977, s. 14.

(odbudowę) lub dobudowę i rozbudowę obiektu. Prace te prowadzone są w zakresie zdeterminowanym stanem badań naukowych. W ramach restauracji stosuje się reintegrację, rekompozycję oraz integrację nowych części z obiektem historycznym⁶². Renowacja jest metodą opierającą się na bieżącej interwencji konserwatorskiej w obiekt. Prace konserwatorskie mają w tym przypadku na celu zachowanie struktury i stanu zabytku⁶³. Rewaloryzacja to metoda obejmująca najszerszy zakres prac przy obiekcie architektonicznym. W jej skład wchodzić może dobudowa, rozbudowa, przebudowa zabytku mająca na celu dostosowanie architektoniczne obiektu do pełnienia nowych funkcji ratujących egzystencję zabytku⁶⁴. Rewitalizacja to przywrócenie do życia kulturowo, społecznie, funkcjonalnie i technicznie zdegradowanych części danego obszaru. Stanowi pojęcie niejako rozszerzone w stosunku do rewitalizacji. Wśród głównych celów rewitalizacji wymienia się m.in.: przywrócenie właściwych funkcji danemu obszarowi, ocalenie od dewastacji i zachowanie walorów historycznych, uporządkowanie stanów własnościowych, poprawę stanu technicznego. Z uwagi na fakt, iż są to przedsięwzięcia złożone, wieloletnie i obciążone ryzykiem inwestycyjnym, któremu podmioty prywatne nie zawsze są w stanie poddać, potencjalnie najbardziej efektywną formą realizacji tego typu przedsięwzięć jest partnerstwo publiczno-prywatne⁶⁵.

Niewątpliwie trafną diagnozę problematyki ochrony obiektów architektonicznych sformułował R. Krawczyk. Zdaniem tego autora najlepszym sposobem zagwarantowania dobrego stanu zabytku nieruchomego jest jego ciągłe i właściwe użytkowanie. W związku z powyższym organy konserwatorskie muszą *ad casum* ocenić wartość danego zabytku i jednocześnie zdecydować czy zaakceptować propozycję inwestycyjną właściciela, która doprowadzi do zmiany sposobu wykorzystania obiektu czy zakazać wszelkiej ingerencji architektonicznej niezgodnej z pierwotnym przeznaczeniem obiektu, tym samym skazując go na zniszczenie⁶⁶.

Najlepiej zachowane zamkowe założenia gotyckie są dziś przeważnie siedzibami muzeów i instytucji kultury, np.: zamki w Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim, Reszlu, Kętrzynie, Ostródzie, Nidzicy oraz Wzgórze Katedralne we Fromborku. Zamki w Pasłęku, Działdowie i Jezioranach są siedzibami lokalnych władz samorządowych. Natomiast w zamku w Olsztynku mieści się szkoła średnia. Interesującym i dość nietypowym przykładem zmiany

⁶² M. Gosztyła, P. Pasztor, *Konserwacja i ochrona zabytków architektury*, Rzeszów 2013, s. 9.

⁶³ Ibidem, s. 8.

⁶⁴ Ibidem, s. 9–10.

⁶⁵ D. Parzychowska-Zaremba, *Nowe pojęcie w ochronie zabytków urbanistyki – rewitalizacja. Co to jest?*, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, Nidzica 1998, s. 189–192.

⁶⁶ R. Krawczyk, *Analiza czynników kształtujących modus operandi sprawców niszczenia zabytków nieruchomych w Polsce*, [w:] M. Trzciniński, O. Jakubowski (red.), op. cit., s. 139.

funkcji średniowiecznego zabytku jest zamek w Bezlawkach. W 1513 r. został przekształcony na kościół i taką funkcję pełni do dziś.

Odmienny los spotkał krzyżackie założenia obronne w Giżycku i Rynie oraz przedzamcze biskupiego zamku w Lidzbarku Warmińskim. Znalazły one prywatnych właścicieli i zostały zagospodarowane jako wysokiej klasy hotele, lokale gastronomiczne i centra konferencyjne⁶⁷. Podobne plany mają inwestorzy względem zamków w Barcianach, Morągu i Węgorzewie.

Również poniemieckie dwory i pałace znajdują nowych właścicieli, którzy starają się przywrócić zabytkom dawny blask. One także przekształcane są na hotele i pensjonaty. Jako przykład udanych rewitalizacji można podać dwory w Kadynach, Kaliszkach, Jędrychowie, Jelmuniu, Galinach, Nakomiadach⁶⁸. Natomiast dwór położony w olsztyńskiej dzielnicy Nagórki został siedzibą Muzeum Przyrody w Olsztynie, a w dworze w Smolajnach mieści się Zespół Szkół Rolniczych.

Przedstawione powyżej przykłady stanowią egzemplifikację podjęcia przez warmińsko-mazurskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków czasami niełatwych, lecz w ostatecznym rozrachunku właściwych decyzji. W ich wyniku nierzadko opuszczone, porzucone, zapomniane lub zaniedbane zabytki, poprzez zmianę pierwotnej funkcji, zostały zrewitalizowane bez uszczerbku dla ich wartości historycznej⁶⁹.

Zakończenie

Interesującą i niewątpliwie trafną diagnozę zagrożeń dla materialnego dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur zawarto w „Programie opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego”. Za największe problemy uznano:

- niezadawalający stan zachowania znacznej części obiektów zabytkowych,
- postępującą degradację krajobrazu kulturowego,
- zniekształcanie historycznych zespołów zabudowy poprzez wprowadzenie nowej zabudowy nieuwzględniającej lokalnej tradycji,
- niedostateczne środki finansowe na działania konserwacyjne i rewaloryzacyjne przy obiektach zabytkowych prowadzone zarówno przez osoby fizyczne jak i jednostki samorządu,

⁶⁷ Obecnie są to 4-gwiazdkowe hotele: Hotel St. Bruno, Hotel Zamek Ryn oraz Hotel Krasicki.

⁶⁸ Są to obecnie kolejno: Stadnina Koni Kadyny, Hotel Dwór Kaliszki, Hotel Im Park Jędrychowo, Dwór Jelmuń, Pałac i Folwark Galiny, Pałac i Manufaktura Nakomiady.

⁶⁹ Zaznaczyć należy, iż również Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, jako właściciel pałacu w Łęczanach oraz dworów w Balcynach i Baldach, podejmuje działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. Jako ciekawostkę można podać, iż pałac w Łęczanach był plenerem podczas kręcenia filmu F. Bajona pt. „Kamerdyner”.

- brak ustanowionych nowych parków kulturowych w regionie,
- niską skuteczność obowiązujących przepisów prawnych, w tym szczególnie w zakresie planowania przestrzennego,
 - niewystarczające systemy zabezpieczeń obiektów zabytkowych (w tym ochrony przeciwpożarowej, antywłamaniowej) oraz nadzoru,
 - brak spójności przepisów prawa w zakresie ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego, w szczególności niski poziom egzekucji przepisów,
 - zbyt małe środki na skuteczną ochronę i zabezpieczenie zabytków,
 - podejmowanie działań konserwacyjnych i rewitalizacyjnych niezgodne ze sztuką i zagrażających wartościom zabytkowym obiektów (modernizacje, komercjalizacje itd.),
 - pogarszający się stan techniczny obiektów spowodowany m.in.: niewłaściwym użytkowaniem, zaniechaniem podejmowania działań naprawczych, celowym niszczeniem,
 - zagrożenie nadmierną komercjalizacją zabytków, bez równoczesnego zachowania ich zabytkowego charakteru i walorów⁷⁰.

Zgodnie z „Programem ochrony zabytków województwa warmińsko-mazurskiego” planuje się objęcie ochroną prawną w formie parku kulturowego zamku w Szymbarku oraz pałaców w Kwitajnach i Kadynach. Za pomnik historii planuje się natomiast uznać zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim (zwany „Wawelem Północy”) oraz zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie. Ponadto w zakresie opieki nad gotycką architekturą ceglana program stawia na możliwości wykorzystania zamków (uwzględniając ich właściwą ochronę, konserwację, promocję) w rozwoju turystyki. W odniesieniu natomiast do opieki nad zespołami dworsko-parkowymi podkreśla się konieczność rewaloryzacji powyższych zespołów z zachowaniem ich walorów historycznych, przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z wtórnych podziałów⁷¹.

Konkludując stwierdzić należy, iż obowiązująca regulacja prawna nie stanowi holistycznego i w pełni skutecznego systemu ochrony zabytków. Sytuacja dziedzictwa kulturowego dawnych Prus Wschodnich wskazuje, iż narzędzia represji prawnokarnej są niewystarczające i traktować je należy raczej jako *ultima ratio*. Zdecydowanie większy nacisk położyć należy na takie aspekty jak: nadzór konserwatorski, narzędzia administracyjne, wsparcie finansowe na opiekę nad zabytkami, współpraca konserwatorów z właścicielami zabytków, podnoszenie świadomości prawnej i historycznej społeczeństwa oraz dostosowanie przepisów u.o.o.z. do zmieniających się realiów społeczno-gospodarczych.

⁷⁰ Uchwała Nr XVIII/426/16 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 28 czerwca 2016 r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016–2019”.

⁷¹ Ibidem.

Wykaz literatury

- Achremczyk S. (red.), *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Krajobraz kulturowy Warmii i Mazur*, Olsztyn 2008.
- Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 2011.
- Bogdanowski J., *Trwała ruina zamku jako problem konserwatorsko-krajobrazowy*, „Ochrona Zabytków” 1977, nr 1–2(116–117).
- Bojarski M., Radecki W., *Ochrona zabytków w polskim prawie karnym. Stan aktualny i propozycje de lege ferenda*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Prawnokarna ochrona dziedzictwa kultury. Materiały z konferencji, Gdańsk, 30 maja–1 czerwca 2005 r.*, Kraków 2006.
- Cohen S., *Hooligans, Vandals and the Community. A Study of Social Reaction to Juvenile Delinquency*, London 1969.
- Czernik Z., *Adaptacje kościoła (po)garnizonowego NMP Królowej Polski w Olsztynie na tle przemian konfesyjnych, ideologicznych i własnościowych*, [w:] B. Szymgin (red.), *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, Warszawa 2015.
- Czubiel L., *Zamki pokrzyżackie, biskupie i kapitulne województwa olsztyńskiego*, Olsztyn 1961.
- Czubiel L., *Zamki Warmii i Mazur*, Olsztyn 1986.
- Dobosz P., *Pojęcie dziedzictwa kulturowego i jego znaczenie dla działań polskiej administracji publicznej wobec integracji europejskiej*, „Ochrona Zabytków” 2002, nr 2 (217).
- Duda M., *Zabytki nieruchome (komentarz do art. 12 dekretu Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury*, [w:] K. Zeidler, M. Marcinkowska (red.), *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z komentarzem czyli eseje o prawie ochrony dziedzictwa kultury*, Gdańsk 2017.
- Filipkowski T., *Zagadnienia Prus Wschodnich w memoriałach przedłożonych Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1980, nr 1.
- Gadecki B., *Odpowiedzialność za wykroczenia przeciwko przepisom*, [w:] K. Zeidler, M. Marcinkowska (red.), *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z komentarzem czyli eseje o prawie ochrony dziedzictwa kultury*, Gdańsk 2017.
- Gadecki B., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Art. 108–120. Przepisy karne. Komentarz*, Warszawa 2014.
- Gładkowska E., *Niemieckie dziedzictwo na Warmii i Mazurach po roku 1945*, <http://www.haus.pl/pliki/cbmn/2017/Artykul%20Ewa%20Gladkowska.pdf>.
- Golat R., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Kraków 2004.
- Gosztyła M., Pasztor P., *Konserwacja i ochrona zabytków architektury*, Rzeszów 2013.
- Hołyst B., *Przyczyny i przejawy wandalizmu*, [w:] B. Hołyst (red.), *Wandalizm. Aspekty socjologiczne, psychologiczne i prawne*, Warszawa 1984.
- Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 2001.
- Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., *Zamki państwa krzyżackiego w danych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, Olsztyn 2016.
- Jagielska-Burduk A., Szafrąński W., Lasik P. (red.), *Zogniskowany wywiad grupowy jako metoda badań prawa ochrony dziedzictwa kultury*, Bydgoszcz 2016.

- Jankowska-Sabat M., *Zabytek nieruchomy a dziedzictwo architektoniczne. Uwagi w związku z ratyfikacją konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2012, nr LXXXVIII.
- Józwiak S., Trupinda J., *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012.
- Kałędek E., Gadecki B., *Przestępczość przeciwko zabytkom. Wnioski po analizie akt spraw sądowych*, [w:] M. Trzciniński, O. Jakubowski (red.), *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza, zapobieganie, zwalczanie*, Wrocław 2016.
- Krawczyk R., *Analiza czynników kształtujących modus operandi sprawców niszczenia zabytków nieruchomych w Polsce*, [w:] M. Trzciniński, O. Jakubowski (red.), *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza, zapobieganie, zwalczanie*, Wrocław 2016.
- Kulik M., Szczekala A., *Odpowiedzialność karna za przestępstwo zniszczenia lub uszkodzenia zabytku*, [w:] T. Gardocka, J. Sobczak (red.), *Prawna ochrona zabytków*, Toruń 2010.
- Lewandowska I., *Trudne dziedzictwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Olsztyn 2012.
- Majewski P., *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach stalinizmu*, Warszawa 2009.
- Makilla-Polak J., *Problematyka niszczenia zabytków nieruchomych w Polsce na przykładzie sprawy zburzenia willi na ulicy Zgierskiej w Łodzi*, [w:] M. Trzciniński, O. Jakubowski (red.), *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza, zapobieganie, zwalczanie*, Wrocław 2016.
- Narodowska J., Duda M., *Wandalizm zabytków z perspektywy kryminologicznej*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017, nr 1(3).
- Narodowska J., *Zabytki ruchome (komentarz do art. 18 dekretu Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury)*, [w:] K. Zeidler, M. Marcinkowska (red.), *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z komentarzem czyli eseje o prawie ochrony dziedzictwa kultury*, Gdańsk 2017.
- Narodowska J., *Katalog prawnych form ochrony dziedzictwa przyrodniczego. Wybrane zagadnienia*, [w:] W. Pływaczewski, B. Gadecki (red.), *Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Perspektywa prawna i kryminologiczna*, Warszawa 2015.
- Nikitorowicz J., *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995.
- Opaska J., *U źródeł ochrony zabytków: rozwój systemowego konserwatorstwa w Niemczech w początkach XIX w.*, „Ochrona zabytków” 2010, t. 58, nr 1–4 (248–251).
- Parzychowska-Zaremba D., *Nowe pojęcie w ochronie zabytków urbanistyki – rewitalizacja. Co to jest?*, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, Nidzica 1998.
- Pływaczewski W., *Grabież i niszczenie światowego dziedzictwa kultury na przykładzie tzw. Państwa Islamskiego (ISIS)*, „Studia Prawnoustrojowe” 2018, nr 40.
- Pływaczewski W., *Grabież oraz niszczenie dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego – rozważania na tle zjawiska mowy nienawiści*, „Santander Art and Culture Law Review” 2017, nr 1(3).
- Poniedziałek J., *Regionalizm na Warmii i Mazurach*, „Studia regionalne i lokalne” 2011, nr 4(46).
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, tom 1, Kraków 2001.
- Pruszyński J., *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1977.

- Razowski Ł., *Zrzutka na krzyżackie zamki*, „Gazeta Olsztyńska” z 1.03.2018 r.
- Rewski Z., *O odprusaczaniu architektury Ziemi Zachodnich*, „Odra” 1949, nr 7(169).
- Rutowska M., *Kilka dokumentów z lat czterdziestych*, [w:] Z. Mazur (red.), *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 1997.
- Rzempołuch A., *Pruski konserwator polskich zabytków*, „Spotkania z zabytkami” 2007, nr 8.
- Sejmik Województwa Warmińsko-Mazurskiego, *Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2016–2019*, Olsztyn 2019.
- Siemaszko A., *Wandalizm – definicja, etiologia, zapobieganie*, [w:] B. Hołyst (red.), *Wandalizm. Aspekty socjologiczne, psychologiczne i prawne*, Warszawa 1984.
- Trzcziński M., *O niszczeniu zabytków*, [w:] W. Pływaczewski, B. Gadecki (red.), *Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Perspektywa prawna i kryminologiczna*, Warszawa 2015.
- Zeidler K., *Leksykon prawa ochrony zabytków. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2010.
- Zeidler K., *Przywrócenie zabytku do stanu poprzedniego. Wyrok WSA w Warszawie z dnia 18 kwietnia 2005 r., I S.A./Wa 311/04*, „Gdańskie Studia Prawnicze. Przegląd Orzecznictwa” 2006, nr 4.

Summary

Conservation of castles, palaces and noble manors in Warmia and Mazury – criminal and criminological aspects

Key words: cultural heritage, law on conservation of monuments, destruction and damage of monuments, pathologies, good practice, criminal liability.

The authors of the paper discuss the issues of conservation of the cultural heritage located in Warmia and Mazury region. Within the introductory issues, basic terms related to the subject matter are defined. The main part of consideration is devoted to description of the most valuable elements of the region's material cultural heritage, such as castles, palaces and noble manors. The particular attention is paid to presentation of pathological phenomena directed against monuments in the historical and contemporary perspective. *A contrario* the positive examples of revitalization of monuments of Warmia and Mazury are also pointed out. A dogmatic and legal analysis of the provisions of the law on conservation of monuments in the context of the destruction and damage of monuments are also made. The conclusions indicate the contemporary threats to the cultural heritage of the region and the possibilities of counteracting them.

